

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 9, Αρ. 3Α (2017)

Ο Σχεδιασμός της Μάθησης

Τόμος 3, Μέρος Α

Πρακτικά

9^ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή
& εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Αθήνα, 23 – 26 Νοεμβρίου 2017

Ο Σχεδιασμός της Μάθησης

Επιμέλεια
Αντώνης Λιοναράκης
Σύλβη Ιωακειμίδου
Μαρία Νιάρη
Γκέλη Μανούσου
Τόνια Χαρτοφύλακα
Σοφία Παπαδημητρίου
Άννα Αποστολίδου

ISBN 978-618-82258-8-6
ISBN SET 978-618-82258-5-5

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης

Ανάπτυξη και διερεύνηση ενός πλαισίου
σύγκλισης μεταξύ των ιστορικών πολιτιστικών
πόρων και του φυσικού κόσμου στο «Μινωικό
Μονοπάτι» μέσω της Εκπαίδευσης για τη
Βιώσιμη/Αειφόρο Ανάπτυξη

Μάριος Μπουργουτζιάνης, Βασίλης Μακράκης

doi: [10.12681/icodl.1370](https://doi.org/10.12681/icodl.1370)

Ανάπτυξη και διερεύνηση ενός πλαισίου σύγκλισης μεταξύ των ιστορικών πολιτιστικών πόρων και του φυσικού κόσμου στο «Μινωικό Μονοπάτι» μέσω της Εκπαίδευσης για τη Βιώσιμη/Αειφόρο Ανάπτυξη

Developing and exploring a framework for convergence between historical cultural resources and the natural world in the "Minoan Path" through Education for Sustainable Development

Μάριος Μπουργουτζιάνης
Δάσκαλος
Υποψ. Διδάκτορας
ΠΤΔΕ Πανεπιστήμιο Κρήτης
mariosbourg@yahoo.gr

Βασίλης Μακράκης
Καθηγητής
ΠΤΔΕ Πανεπιστήμιο Κρήτης
Έδρα UNESCO ΤΠΕ στην Εκπαίδευση για τη
Βιώσιμη Ανάπτυξη
makrakis@edc.uoc.gr

Abstract

Sustainable Development (SD) and Education for Sustainable Development (ESD) apply to Sustainable Tourism (ST) while emphasizing ESD ethics and practice, due to the importance of justice in dealing with the sustainability crisis, through Education for Sustainability Justice (ESJ). SD applications such as ST are necessary to enhance, preserve and promote the cultural heritage, where education with the contribution of Information and Communication Technologies (ICT) will play a key role for the establishment of a Lifelong Learning environment. This study aims to bridge the gap between historical cultural resources and present time and to adopt strategies for preserving the cultural landscape through ESD and the holistic approach of socio-ecological systems, with the use of ICT tools, further proposing ST forms as a tool for development and protection. The framework of the study is the Minoan Path linking ancient Lyttos and Lassithi Plateau. The study focuses on narration as a research tool, and more specifically the life story interview, where SD's thematic approaches and concepts emerge with an inductive approach.

Keywords: *Education for Sustainable Development, sustainability justice, sustainable tourism, ICT, life story interview, Minoan Path*

Περίληψη

Η Βιώσιμη Ανάπτυξη (ΒΑ) και η Εκπαίδευση για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη (ΕΒΑ) βρίσκουν πεδίο εφαρμογής στο Βιώσιμο Τουρισμό (ΒΤ) ενώ παράλληλα, δίνεται έμφαση στην ηθική και την πράξη της ΕΒΑ, λόγω της σημαντικότητας της δικαιοσύνης στην αντιμετώπιση της κρίσης βιωσιμότητας, μέσω της εκπαίδευσης για την Αειφορική Δικαιοσύνη (ΑΔ). Βιώσιμες αναπτυξιακές εφαρμογές όπως ο ΒΤ κρίνονται απαραίτητες για την ανάδειξη, τη διατήρηση και την προώθηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, όπου βασικό ρόλο θα έχει η εκπαίδευση και οι παιδαγωγικές της διαστάσεις με τη συμβολή των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνιών (ΤΠΕ) για τη δημιουργία ενός μαθησιακού περιβάλλοντος Δια Βίου Μάθησης (ΔΒΜ). Η συγκεκριμένη μελέτη έχει σκοπό να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ των ιστορικών πολιτιστικών πόρων και του σήμερα και την υιοθέτηση στρατηγικών για τη διατήρηση του πολιτιστικού τοπίου μέσω της ΕΒΑ και της

ολιστικής προσέγγισης των κοινωνικο-οικολογικών συστημάτων, με εργαλείο τις ΤΠΕ, προτείνοντας επιπλέον, μορφές ΒΤ ως εργαλείο ανάπτυξης και προστασίας. Πεδίο εφαρμογής και μελέτης αποτελεί το Μινωικό Μονοπάτι (ΜΜ) που συνδέει την αρχαία Λύττο με το Οροπέδιο Λασιθίου. Η μελέτη εστιάζει στην αφήγηση ιστοριών ως ερευνητικό εργαλείο και συγκεκριμένα στη συνέντευξη αφήγηση ζωής (life-story interview), όπου με επαγωγική προσέγγιση αναδεικνύονται θεματικές και έννοιες που συνδέονται με τη ΒΑ.

Λέξεις-κλειδιά: Εκπαίδευση για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη, αειφορική δικαιοσύνη, βιώσιμος τουρισμός, ΤΠΕ, συνέντευξη αφήγηση ζωής, Μινωικό Μονοπάτι

Βιώσιμη ανάπτυξη, εκπαίδευση και δικαιοσύνη

Η Βιώσιμη Ανάπτυξη (ΒΑ) στις μέρες μας καλείται να ανταποκριθεί σε ένα σύνθετο παγκόσμιο τοπίο κρίσεων (Das Gurta, 2011), καθώς η ανθρωπότητα αντιμετωπίζει προβλήματα που απειλούν την ίδια την ύπαρξη της ενώ βαδίζει σε ένα μη βιώσιμο οικονομικό μονοπάτι που επιφέρει κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές ανισότητες οι οποίες καθώς επικρατούν δεν μας αφήνουν να αναζητήσουμε ένα εναλλακτικό μονοπάτι ανθρώπινης ανάπτυξης (Makrakis, 2017). Πλήθος συζητήσεων, συνεδρίων και αποφάσεων από παγκόσμιους και άλλους φορείς, με τη συνδρομή ερευνητών, μελετητών και επιστημόνων, έχουν εκφράσει την αξία και τη σημαντικότητα των εννοιών της βιωσιμότητας και της βιώσιμης ανάπτυξης (WCED, 1987· UNCED, 1992· UN WSSD, 2002· Makrakis, 2011· Makrakis κ.α. 2012).

Ο όρος «Βιώσιμη Ανάπτυξη» γίνεται γνωστός από την Παγκόσμια Διάσκεψη για την Ανάπτυξη και το Περιβάλλον (World Commission on Environment and Development) σε μια αναφορά του 1987 με τίτλο: Το Κοινό μας Μέλλον (Our Common Future) γνωστή επίσης και ως αναφορά Brundtland. Η ΒΑ ορίστηκε σαν η ανάπτυξη που «ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να διακυβεύεται η ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες». Η βιωσιμότητα και η ΒΑ είναι δύο αλληλένδετες έννοιες. Η βιωσιμότητα είναι ο τελικός προορισμός και η ΒΑ το μέσο για να φτάσουμε εκεί. Οι δύο έννοιες είναι τόσο στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους που συχνά χρησιμοποιούνται από κοινού. Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε, πως αν κάποιος στοχεύει σε ένα βιώσιμο μέλλον, η κατανόηση των εννοιών της βιωσιμότητας και της ΒΑ απαιτείται (Ives, 2011).

Η Εκπαίδευση για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη (ΕΒΑ) αντιπροσωπεύει ένα νέο όραμα για τη διδασκαλία και τη μάθηση, ένα όραμα που βοηθά τους ανθρώπους να επανασυνδεθούν με τη φύση, με την αντιμετώπιση πολύπλοκων αλλά και στενά συνδεδεμένων θεμάτων βιωσιμότητας, όπως της φτώχειας, της ειρήνης και της διεθνούς κατανόησης, της βιώσιμης κατανάλωσης και παραγωγής, της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, της κλιματικής αλλαγής και της προστασίας του υδάτινου κόσμου (UNESCO, 2005 όπ. αναφ. στο Makrakis & Kostoulas-Makrakis, 2012). Η Ταμουτσέλη (2009:6), αναφέρει πως «η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση/Εκπαίδευση για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη αφορά στη μάθηση σχετικά με το περιβάλλον, μέσα από το περιβάλλον και για χάρη του περιβάλλοντος». Η ΕΒΑ ή Εκπαίδευση για τη Βιωσιμότητα (ΕΒ), σε μία επιτροπή 37 ειδικών (Makrakis, 2011) ορίστηκε ως «Η μάθηση η οποία είναι απαραίτητη για τη διατήρηση και βελτίωση της ποιότητας ζωής και της ποιότητας ζωής των γενεών που ακολουθούν. Σχετίζεται με την παροχή των κατάλληλων εφοδίων σε άτομα, κοινότητες, ομάδες, επιχειρήσεις και κυβερνήσεις ώστε να ζουν και να δρουν βιώσιμα, όπως και να τους προσφέρει την κατανόηση των περιβαλλοντικών, κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων στα

οποία εμπλέκονται». Το όραμα αυτό της εκπαίδευσης δίνει έμφαση στην ολιστική, διεπιστημονική και διαθεματική προσέγγιση για την ανάπτυξη των ικανοτήτων που απαιτούνται για την οικοδόμηση ενός βιώσιμου μέλλοντος.

Ένα ζήτημα που αναδύεται αποτελεί η έμφαση στην ηθική και την πράξη της ΕΒΑ λόγω της σημαντικότητας της δικαιοσύνης στην αντιμετώπιση της κρίσης βιωσιμότητας μέσω της εκπαίδευσης για την Αειφορική Δικαιοσύνη (ΑΔ). Η αειφορική δικαιοσύνη αντανακλά τους 4 πυλώνες της ΒΑ, περιβάλλον, κοινωνία, οικονομία και πολιτισμός και αναφέρεται στο δικαίωμα όλων για ένα καθαρό, ασφαλές, δίκαιο και υγιές περιβάλλον καθώς και στην κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική ευημερία-οικολογική ενότητα και αλληλοεξάρτηση όλων των ειδών (Makrakis, 2017). Το ζήτημα της δικαιοσύνης μπορεί να αναφέρεται και στη δίκαιη αναφορά του ρόλου κάποιου ή κάποιων μέσα στο ιστορικό συνεχές. Η αειφορική δικαιοσύνη μπορεί να αποτελέσει οδηγό για παρόμοιες περιπτώσεις καθώς όπως αναφέρει ο Stevis (2017), η περιβαλλοντική δικαιοσύνη θέτει το ζήτημα γιατί κάποιος ή μια μερίδα του πληθυσμού μένει έξω, επικροτεί την ολιστική θέαση του κόσμου και των επιπτώσεων στο σύνολο των ανθρώπων, αλλά και στο σύνολο της φύσης καθώς πολύ συχνά γίνεται συζήτηση για την ιστορία του κόσμου ή ενός τόπου ή για σημαντικά γεγονότα χωρίς να συμπεριλαμβάνονται οι απλοί άνθρωποι, οι γυναίκες ή τα παιδιά ή οι σκλάβοι ή οι μετανάστες, όχι επειδή δεν είναι γνωστό ότι ήταν εκεί αλλά γιατί δεν θεωρείται πως αξίζουν της αξίας ή της προσοχής.

Μάθηση, βιωσιμότητα και τουρισμός

Ο τουρισμός σε παγκόσμιο επίπεδο αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους τομείς της παγκόσμιας οικονομίας με τη συνολική του συμβολή να ανέρχεται περίπου στο 1/10 του Παγκοσμίου Ακαθάριστου Προϊόντος, με τις προβλέψεις να δίνουν συνεχώς αυξητικές τάσεις, ενώ ανάλογη είναι και η σημασία του τουριστικού κλάδου για την ελληνική οικονομία με την τάση που ακολουθείται να είναι αυξητική (World Travel & Tourism Council, 2015). Γίνεται επομένως φανερό η ανάγκη για την επιτάχυνση βιώσιμων λύσεων σε τοπικό επίπεδο και για την ανάπτυξη στρατηγικών για τη διατήρηση του πολιτιστικού τοπίου, του συνόλου των πολιτιστικών/πολιτισμικών και φυσικών πόρων μιας περιοχής (Meyer, 2014) μέσω του Βιώσιμου Τουρισμού (ΒΤ). Η εννοιολόγηση του ΒΤ εξελίσσεται μέσα από αριθμό διεθνών διασκέψεων και αναφορών (WCED, 1987· UNCED, 1992· UNEP & WTO, 2002ab· UNGA Resolution 65/173, 2010· UNESCO, 2010) ως το είδος του τουρισμού που ισορροπεί μεταξύ της κοινωνίας, της οικονομίας και του περιβάλλοντος.

Η πρόσφατη συνεδρίαση της Γενικής Συνέλευσης του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (UNGA, 2015), που ορίζει τους δεκαεπτά στόχους για τη ΒΑ (Sustainable Development Goals-SDGs) μέχρι το έτος 2030 για το μετασχηματισμό του κόσμου μας, προβλέπει μεταξύ άλλων την εκπόνηση και την εφαρμογή πολιτικών ΒΤ που δημιουργεί θέσεις εργασίας και προωθεί την τοπική κουλτούρα και τα προϊόντα, με ταυτόχρονη ανάπτυξη και εφαρμογή εργαλείων για την παρακολούθηση του αντίκτυπου του ΒΤ. Ο ΒΤ είναι ευρύτατος στα θεματικά πεδία στα οποία μπορεί να αναπτυχθεί, βρισκόμενος πάντα υπό το πρίσμα της μη επιβάρυνσης του περιβάλλοντος και της ανάδειξης του σε πυλώνα δυναμικής και ανάπτυξης (Ταμουτσέλη, 2009). Στη σχέση ΒΑ και τουρισμού και στην ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας ερευνητών, μελετητών και διεθνών οργανισμών που ασχολούνται με το ΒΤ (Ceballos-Lascuráin, 1996· UNEP & WTO, 2002a· General Assembly Resolution 65/148 και 65/173, 2010· Malaika & Raswol, 2014 κ.α.) μπορεί να λάβει τις ακόλουθες μορφές:

- Οικοτουρισμός

- Πολιτιστικός τουρισμός
- Εθνοτουρισμός – ή αυτόχθον τουρισμός (Vidal, 2012)
- Γεωτουρισμός
- Παράκτιος βιώσιμος τουρισμός
- Τουρισμός βασισμένος στην κοινότητα

Βασικό στοιχείο για την επίτευξη της βιωσιμότητας είναι η εκπαίδευση. Παρά τη στενή σχέση μεταξύ βιωσιμότητας και τουρισμού δεν έχει δοθεί συστηματική προσοχή στην εκπαίδευση για τη βιωσιμότητα στον τουρισμό (Moscardo, 2015). Το ταξίδι προσφέρει ένα από τα πλαίσια στα οποία θα μπορούσε να εφαρμοστεί η δια βίου μάθηση με συμβολή στην ανάπτυξη ικανοτήτων, μια σύγχρονη ευκαιρία εκτός του κλάδου της εκπαίδευσης όπου μπορεί να προσφέρεται μάθηση για άλλες εποχές, μέρη και ανθρώπους (Broomhall κ.α., 2010).

Η εννοιολογική και πρακτική ανάπτυξη της παιδαγωγικής του ΒΤ υστερεί, το ερώτημα είναι πως η τωρινή επαγγελματική και καθαρά εργασιακού χαρακτήρα έμφαση θα μπορέσει να αναμειχθεί με υψηλότερης αξίας γνώση και αναστοχαστικές δεξιότητες στην πρακτική της διδασκαλίας του ΒΤ, και ποια μάθηση, δεξιότητες, αξίες και γνώση θα διευκολύνει τον "πρακτικό" της βιωσιμότητας, ενώ ποιες είναι οι φιλοσοφικές, πρακτικές και θεωρητικές προεκτάσεις που οδηγούν και ενημερώνουν την παιδαγωγική του ΒΤ (Jamal κ.α., 2011). Για παράδειγμα μια παιδαγωγική της ειρήνης που ενεργοποιεί τα άτομα ώστε να αντιμετωπίσουν τον τουρισμό ως την οδό για να κατανοήσουν το νόημα της ειρήνης και της δικαιοσύνης σε σχέση με συγκεκριμένα πλαίσια, κουλτούρες και χώρες θα μπορούσε να αναλάβει το ρόλο αυτό (Blanchard & Higgins-Desbiolles, 2013).

Η ανάπτυξη της υπαίθρου μπορεί να επιτευχθεί όχι μόνο εξασφαλίζοντας την τοπική συμμετοχή, αλλά και τη βελτιωμένη ποιότητα ζωής των ανθρώπων της υπαίθρου (Beeler, 2000). Η αφύπνιση του πολιτιστικού τομέα μπορεί να συμβάλλει στην περίπτωση αυτή, ως αγαθό και ως πηγή παραγωγής εσόδων. Ο ρόλος της Δημιουργικής (Πορτοκαλί) Οικονομίας, που στηρίζεται στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών που βασίζονται στη γνώση, στην καινοτομία και τον πολιτισμό, έχει ως στόχο να γίνει πραγματικότητα και η αναπτυξιακή πτυχή του πολιτισμού (Πουτέτση, 2015). Η αναφορά του Nordic World Heritage Foundation (1999) αναδεικνύει τη σύνδεση του ΒΤ και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ειδικότερα γίνεται αναφορά στη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, στην πολιτιστική κληρονομιά ως τουριστικό θέλγητρο και τρόπους βιώσιμης αλληλεπίδρασης τουρισμού και πολιτισμού, μέσω μορφών ΒΤ, όπως ο οικοτουρισμός και ο τουρισμός πολιτιστικής κληρονομιάς. Ακόμη, αναγνωρίζει ως προτεραιότητα την ανάπτυξη μοντέλων ΒΤ, κατά προτεραιότητα σε τομείς πολιτιστικού ενδιαφέροντος σύμφωνα και με την Agenda 21.

Οι οικοτουριστικές δραστηριότητες όπως γίνεται αντιληπτό και από την ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας περιλαμβάνουν κάποιας μορφής εκπαίδευση, συχνότερα την περιβαλλοντική εκπαίδευση (WWF Ελλάς, χ.χ. Ταμουτσέλη, 2009· Malaika & Raswol, 2014). Στην περίπτωση της παρούσας μελέτης η Εκπαίδευση για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη (ΕΒΑ) μπορεί να ενισχύσει τους πυλώνες της ΒΑ που εμπεριέχονται στο αρχαίο μονοπάτι, να βοηθήσει στην ενδυνάμωση δομών και την ανάπτυξη ικανοτήτων (capacity building), με την ΕΒΑ να διαδίδεται διά και μέσω κάθε μορφής εκπαίδευσης· τυπική, μη-τυπική, άτυπη (UNCED, 1992· Makrakis, 2011· UNESCO, 2005 όπ. αναφ. στο Makrakis & Kostoulas-Makrakis, 2012). Περιβάλλον, οικονομία, κοινωνικοπολιτικό και πολιτιστικό περιβάλλον όχι απλά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους αλλά επιπλέον παρουσιάζεται η ανάγκη για τη συλλογική αντιμετώπιση τους και την

ενσωμάτωση τους μέσα σε βιώσιμα αναπτυξιακά σχέδια, παράλληλα, οφείλεται να δοθεί έμφαση στην ηθική και την πράξη της ΕΒΑ λόγω της σημαντικότητας της δικαιοσύνης στην αντιμετώπιση της κρίσης βιωσιμότητας μέσω της Εκπαίδευσης για την Αειφορική Δικαιοσύνη είτε ως εναλλακτική είτε ως συμπληρωματική έννοια (Makrakis, 2017).

Τα παιδιά αποτελούν και θα συνεχίσουν να αποτελούν τουρίστες, ενώ στην περιοχή της Κρήτης πολλοί νέοι δραστηριοποιούνται άμεσα ή έμμεσα με τον τουρισμό ή θα αποτελεί η κύρια επαγγελματική τους δραστηριότητα στο μέλλον. Η ανάπτυξη των κατάλληλων γνώσεων, δεξιοτήτων, αξιών και στάσεων, της απαραίτητης κριτικής σκέψης και αντίληψης μέσω της εκπαίδευσης, θα βοηθήσει παιδιά και νέους να μπορούν να προσεγγίζουν κριτικά και να συνειδητοποιούν ποιες δράσεις και πρωτοβουλίες σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο πρέπει να αναληφθούν, προς την κατεύθυνση της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης (Ταμουτσέλη, 2009). Η κρίσιμη πρόκληση για τους εκπαιδευτικούς στον τομέα του ΒΤ είναι η δημιουργία πλουσίων περιβαλλόντων μάθησης, μέσω της προσομοίωσης ή πραγματικών επαγγελματικών καταστάσεων, που εκθέτουν τους μαθητές στην πολυπλοκότητα και το διεπιστημονικό χαρακτήρα των θεμάτων του αειφόρου τουρισμού και διευκολύνουν την ανάπτυξη δεξιοτήτων στοχασμού και διαβούλευσης, καθώς και την πρακτική σοφία (Jamal κ.α., 2010).

Τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνιών, εκπαίδευση για τη βιώσιμη ανάπτυξη και βιώσιμος τουρισμός

Οι ΤΠΕ μπορούν να συμβάλλουν με ποικίλους τρόπους στην ανάπτυξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, στην εκπαίδευση (συνδυάζοντας όλες τις μορφές εκπαίδευσης: formal/non-formal/informal education), στην εκπαίδευση για τη βιώσιμη ανάπτυξη και στην ενδυνάμωση (capacity building). Ο προσανατολισμός στην έρευνα για τη μάθηση οδηγεί σε εξατομικευμένα ή προσαρμοζόμενα online περιβάλλοντα μάθησης και διδασκαλίας, που εντοπίζουν και αντιμετωπίζουν συνολικά τύπους ή και κατακερματισμένους πληθυσμούς εκπαιδευομένων-δηλαδή της μαζικής εξατομίκευσης, με την έρευνα να επικροτεί το μοντέλο της προσωποποιημένης ηλεκτρονικής μάθησης στην εκπαίδευση για τον τουρισμό και τη φιλοξενία (Sigala, 2002). Η UNESCO (2010), με το online πρόγραμμα για την εκπαίδευση εκπαιδευτικών περιλαμβάνει τον τουρισμό στη λίστα των θεμάτων που μπορούν να σχετιστούν με το πρόγραμμα σπουδών για την εκπαίδευση για τη βιωσιμότητα.

Όπως αναφέρθηκε προηγούμενα ο ΒΤ εξελίσσεται ως πεδίο έρευνας και πρακτικής μέσα από τις έννοιες της ΒΑ. Από την άλλη η σύνδεση μεταξύ των ΤΠΕ και της βιώσιμης/αειφόρου ανάπτυξης γίνεται φανερό μέσα από πλήθος συζητήσεων, αλλά και σχετικής έρευνας, που αναγνωρίζουν το γεγονός της «πρόκλησης» που φέρνουν οι νέες τεχνολογίες στον επαναπροσδιορισμό της εκπαίδευσης ώστε να μάθουμε να ζούμε βιώσιμα (Makrakis, 2006· Makrakis, 2010abc· Makrakis, 2011· Makrakis, 2013). Τα ψηφιακά μέσα όπως οι φορητές συσκευές (smartphones, tablets, ipods κ.α.) δύναται να εμπλακούν στον τομέα της μάθησης στο πλαίσιο του ταξιδιού, της περιβαλλοντικής διατήρησης και του ΒΤ όπως φανερώνεται στη μελέτη των Tan & Law (2015), η χρήση ηλεκτρονικών μέσων και ψηφιακής τεχνολογίας μπορεί να βοηθήσει τον τουρισμό πολιτιστικής κληρονομιάς (Nordic World Heritage Foundation, 1999), ενώ η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας με τη χρήση των ΤΠΕ ενσωματώνει τις αρχές του κοινωνικού εποικοδομισμού, της καλλιέργειας ποικίλων δεξιοτήτων και της απόκτησης ιστορικής και πολιτισμικής συνείδησης εντός ενός

πλαίσιου δράσης για την ιστορία του τόπου των μαθητών μέσω της παρατήρησης και της έρευνας (Παπαναγοπούλου & Γούτσος, 2011).

Η δημιουργική αποτύπωση ενός μέρους, μέσω της ενεργούς συμμετοχής μπορεί αν βοηθήσει τους εκπαιδευόμενους να πειραματιστούν με πολλαπλές μορφές ερμηνείας, όπως για παράδειγμα ένα στυλ περιήγησης όπως το geo-caching (μια υπαίθρια ψυχαγωγική δραστηριότητα, στην οποία οι συμμετέχοντες χρησιμοποιούν το Παγκόσμιο Σύστημα Εντοπισμού Θέσης-GPS ή κινητή συσκευή και άλλες τεχνικές πλοήγησης για να κρύψουν δοχεία, που ονομάζονται geocaches-κρύπτες, οπουδήποτε στον κόσμο) ή μέσω εφαρμογών για έξυπνα κινητά τηλέφωνα και αποτελούν πιθανές μορφές εγγραφής αφηγήσεων για το τοπίο ή ακόμη μέσο ενίσχυσης της περιοχής μάθησης και εμπάθυνσης της εμπλοκής των σπουδαστών και με το υλικό των μαθημάτων και με την τοπική κοινότητα (Reid, 2014).

Οι ΤΠΕ μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για την προώθηση της ΑΔ και να ενεργοποιήσουν την εκπαίδευση με τον ίδιο προσανατολισμό έτσι ώστε οι εκπαιδευόμενοι να αντιμετωπίσουν τις αιφορικές αδικίες και όχι να αναπαράγουν και να διαιωνίζουν μια άδικη, με προσανατολισμό μόνο την ανάπτυξη παγκόσμια κοινωνία, καθώς έχουν και τις «δυνατότητες», τα χαρακτηριστικά δηλαδή εκείνα για την μείωση της αιφορικής αδικίας αλλά το σημαντικότερο μπορούν να γίνουν «πραγματικότητα», δηλαδή η αλλαγή, η απόδειξη πως η δυνατότητα για αιφορική δικαιοσύνη έχει γίνει πράξη, με τον ανθρώπινο παράγοντα να είναι ο σημαντικότερος σε αυτή την αλλαγή καθώς οι ΤΠΕ δεν μπορούν από μόνες τους να επιφέρουν την αλλαγή (Makrakis, 2017). Ολοκληρώνοντας, οι έξι πυλώνες των δεξιοτήτων της μάθησης για τον 21ο αι.

- μαθαίνοντας να μαθαίνω
- μαθαίνοντας να υπάρχω
- μαθαίνοντας να δρω
- μαθαίνοντας να ζω μαζί με τους άλλους (βιώσιμα)
- μαθαίνοντας να μετασχηματίζω τον εαυτό μου και την κοινωνία
- μαθαίνοντας να δίνω (και να μοιράζομαι)

και οι δέκα κριτικές δεξιότητες για την προώθηση προς ένα μονοπάτι ΒΑ

- κριτική σκέψη και επίλυση προβλημάτων
- επικοινωνία
- συνεργασία
- δημιουργικότητα και καινοτομία
- συνδεσιμότητα και δικτύωση
- κριτική συνείδηση/συνειδητοποίηση
- κριτικός αναστοχασμός
- διαπολιτισμική ικανότητα
- συνυπευθυνότητα
- κατασκευή της γνώσης

όπου κάθε ένα έχει το δικό του ρόλο στην διδασκαλία και την μάθηση μέσω της επίλυσης προβλημάτων, ενώ αντιστοιχεί και σε ένα ΤΠΕ εργαλείο όπως αναπτύσσονται από τους Makrakis & Kostoulas-Makrakis (2014;2016), σε συνδυασμό με τα βιβλιογραφικά ευρήματα, όπως παρουσιάζονται παραπάνω, μπορούν να αποτελέσουν οδηγό για την ανάπτυξη ενός πλαισίου δράσης πάνω στην παιδαγωγική του ΒΤ στην περιοχή μελέτης και ισχυρά μέσα προς το μετασχηματισμό του και προς την κατεύθυνση της αιφορικής δικαιοσύνης.

Πολιτιστικό κεφάλαιο – πολιτιστική κληρονομιά, φυσικό περιβάλλον, τοπική ιστορία και εκπαίδευση για τη βιώσιμη ανάπτυξη

Οι προτάσεις αυτές βρίσκουν πεδίο έρευνας και πρακτικής στο αρχαίο Μινωικό Μονοπάτι (ΜΜ) από την αρχαία Λύττο προς το Οροπέδιο Λασιθίου. Το μονοπάτι αποτελεί μια διαδρομή με αναφορές από την αρχαιότητα έως το σήμερα με εκπαιδευτικές, ιστορικές, μυθολογικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές προεκτάσεις, ενώ εμπεριέχει τους πυλώνες της ΒΑ. Ο Μίνωας μέσω του ελικώδους αυτού μονοπατιού, κάθε εννιά χρόνια ή κάθε χρόνο σύμφωνα με άλλους, επισκεπτόταν το σπήλαιο του Διός ή Δικταίο Άνδρο για να συναντήσει τον πατέρα του το Δία ώστε να του υπαγορέψει τις σοφές του εντολές και εκείνος να τις κάνει νόμους για τους ανθρώπους (Κρασανάκης, 1990). Το ΜΜ αναφέρεται από τον Άρθουρ Έβανς (1909) όπου επισημαίνει πως η αρχαία Λύττος και το Δικταίο Άνδρο, πάνω από το χωριό Ψυχρό, απέχουν περίπου τέσσερις ώρες δρόμο με μουλάρι. Στο ίδιο κείμενο γίνεται αναφορά πως είναι μικρή η αμφιβολία πως το σπήλαιο πάνω από το χωριό Ψυχρό είναι το Δικταίο Άνδρο των παραδόσεων των Λυττίων. Το μονοπάτι ανακαινίστηκε το 1910 (Χαλκιαδάκης, 2002) κατά τη διάρκεια της αυτονομίας της Κρήτης, ως Κρητική Πολιτεία και χρησιμοποιούνταν για πολλά χρόνια ως που εγκαταλείφθηκε οριστικά περίπου το 1970 με τη δημιουργία των νέων οδικών αξόνων του νησιού. Η διαδρομή ήταν πολύ σημαντική στη διάρκεια των αιώνων και ιδιαίτερα πολυσύχναστη καθώς συνέδεε το Οροπέδιο Λασιθίου με την πεδιάδα Καστελλίου.

Τα φυσικά, πολιτιστικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της περιοχής του «Μινωικού Μονοπατιού», μπορούν να προσφέρουν το πλαίσιο για τη διεξαγωγή από τη μια της μελέτης και από την άλλη της αναπτυξιακής της δράσης. Η ανάπτυξη στο πλαίσιο του ΒΤ όπως προκύπτει από τους δεκαεπτά στόχους για τη ΒΑ, μπορεί στο πλαίσιο του ΜΜ και σε συνδυασμό με εκπαιδευτικές δράσεις να ενισχύσει τομείς που άπτονται της ενίσχυσης της τοπικής οικονομίας και της ανάδειξης της τοπικής κληρονομιάς. Δύναται λοιπόν να ενσωματώσει τη γυναικεία επιχειρηματικότητα, τη βιώσιμη επιχειρηματικότητα, τα τοπικά προϊόντα, τη δράση των πολιτιστικών συλλόγων. Η ηθική διάσταση που παρουσιάζει ο οικότουρισμός (Stark, 2002· Jamal, 2004· Butcher, 2008), ως μορφή ΒΤ, συνιστά βάση συζήτησης για την ανάπτυξη ενός κώδικα ηθικής (ενός συνόλου κανόνων) για την επίσκεψη στο ΜΜ συνδυάζεται και ενισχύεται και με την έννοια της ΑΔ. Η ΑΔ γίνεται αντιληπτή ως διαδικασία και όχι ως αποτέλεσμα όπου α) επιδιώκει δίκαια (ανα)κατανομή πόρων, ευκαιριών, ευθυνών β) αποτελεί πρόκληση απέναντι στις πηγές της καταπίεσης και της αδικίας γ) ενδυναμώνει τους ανθρώπους να υψώσουν τη φωνή τους, τις ανάγκες και τα δικαιώματά τους και δ) δομεί γνώση, ενσυναίσθηση, συμπόνια, κοινωνική αλληλεγγύη και ικανότητες δράσης και εκφράζει το ιδανικό που πρέπει να εγχέεται στις διαδικασίες και τις πρακτικές διδασκαλίας, μάθησης και του αναλυτικού προγράμματος (Makrakis, 2017).

Επιπλέον, η κριτική που προβλέπεται από τη θεωρία της εξάρτησης ανοίγει το δρόμο για μια σειρά από προτάσεις που είναι χαρακτηρισμένα συλλογικά ως εναλλακτική αναπτυξιακή θεωρία, που περιλαμβάνει προσεγγίσεις όπως η ΒΑ, η συμμετοχική ανάπτυξη και η ανάπτυξη των δύο φύλων, προσεγγίζοντας θέματα, όπως το περιβάλλον, το φύλο και η συμμετοχή (Sharpley & Telfer, 2002 όπ. αναφ. στο Jiang, 2008). Οι δυνατότητες του ΒΤ και με γνώμονα το πολιτιστικό τοπίο του ΜΜ παρουσιάζεται ως το ιδανικό τοπίο για την επίτευξη των παιδαγωγικών, εκπαιδευτικών και αναπτυξιακών σκοπών της μελέτης. Η ΕΒΑ προσφέρει το μονοπάτι συνεργασίας με τους απαραίτητους ανθρώπινους πόρους, όπως σχολεία και την τοπική κοινωνία που θα εκπαιδευτούν στη διατήρηση φυσικού περιβάλλοντος και

πολιτισμού. Η συνδρομή του RCE Crete, της Έδρας UNESCO ΤΠΕ στην ΕΒΑ στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης, των τοπικών δήμων (Μινώα Πεδιάδος και Οροπεδίου Λασιθίου), των τοπικών πολιτιστικών συλλόγων, ιδιωτών και του Υπουργείου Τουριστικής Ανάπτυξης μπορεί να προσφέρει τεχνογνωσία, πόρους και υποδομή για την επιτυχή αποπεράτωση της μελέτης αλλά και την διάχυση των αποτελεσμάτων σε τοπικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο ως αποτέλεσμα καλής πρακτικής και συνεργασίας.

Σκοπός και στόχοι

Ο γενικός σκοπός της μελέτης είναι να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ των ιστορικών πολιτιστικών πόρων και του σήμερα και την υιοθέτηση στρατηγικών για τη διατήρηση του πολιτιστικού τοπίου. Η σύγκλιση αυτή επιχειρείται μέσω της Εκπαίδευσης για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη και της ολιστικής προσέγγισης των κοινωνικο-οικολογικών συστημάτων έχοντας γνώμονα την Αειφορική Δικαιοσύνη, με εργαλείο τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνιών, προτείνοντας μορφές Βιώσιμου Τουρισμού ως εργαλείο ανάπτυξης και προστασίας. Οι επιμέρους στόχοι που προκύπτουν από το γενικό ερευνητικό σκοπό είναι

- 1) να εξετάσει/αξιολογήσει τον οικοτουρισμό και/η τον πολιτιστικό τουρισμό ως πρόταση βιώσιμου τουρισμού για την περιοχή του Μινωικού μονοπατιού
- 2) να δημιουργήσει/αναπτύξει δράσεις που θα βασίζονται στις ΤΠΕ για την προώθηση του μονοπατιού με παιδαγωγική/ οικολογική/ πολιτιστική/ τοπική τουριστική (τοπική οικονομική) διάσταση
- 3) να ευαισθητοποιήσει για την τοπική κληρονομιά και τοπική ιστορία μέσω της ΕΒΑ
- 4) να διερευνήσει τρόπους ενδυνάμωσης της κοινότητας των κατοίκων σε θέματα που σχετίζονται με τη γυναικεία επιχειρηματικότητα, την τοπική οικονομία και την τοπική κληρονομιά
- 5) να αξιολογήσει το βαθμό που το πολιτιστικό τοπίο και ο οικοτουρισμός μπορούν να αποτελέσουν βιώσιμη λύση που θα ενσωματώνεται στο σύγχρονο τοπίο

Μέθοδος

Οι οντολογικές και επιστημολογικές αντιλήψεις του ερευνητή καθορίζουν την επιλογή της μεθοδολογίας που χρησιμοποιείται σε μία έρευνα, ποια εργαλεία και με ποιο τρόπο θα χρησιμοποιηθούν (Μακράκης, 2005). Οι βασικές προσεγγίσεις στην έρευνα χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, την ποσοτική προσέγγιση και την ποιοτική προσέγγιση. Η ποσοτική έρευνα βασίζεται στη μέτρηση μιας ποσότητας και εφαρμόζεται σε φαινόμενα που μπορούν να εκφραστούν με ποσοτικούς όρους. Από την άλλη η ποιοτική έρευνα, σχετίζεται με ποιοτικά φαινόμενα, φαινόμενα τα οποία σχετίζονται ή μπορούν να σχετιστούν με την ποιότητα ή το είδος (Kothari, 2004). Ποσοτικές και ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις είναι και οι δύο εμπειρικές καθώς βασίζονται σε δεδομένα της εμπειρικής πραγματικότητας (Μακράκης, 1998).

Οι Πουρκός και Δαφέρμος (2010) εντοπίζουν την ανάδυση του ενδιαφέροντος για την ποιοτική έρευνα η οποία συνδέεται από τη μία με τα θεμελιώδη επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα που αντιμετωπίζει ένας ερευνητής στις κοινωνικές επιστήμες, όπου η ποιοτική έρευνα να μπορεί να δώσει τη λύση και από την άλλη, η διαπίστωση των ιδιαιτεροτήτων των κοινωνικών επιστημών σε σχέση με τις φυσικές επιστήμες. Ο μεθοδολογικός σχεδιασμός βασίζεται σε ποιοτικές ερευνητικές προσεγγίσεις που μπορούν να προσφέρουν στη μελέτη το πλαίσιο εκείνο της ανοιχτότητας, του επικοινωνιακού χαρακτήρα της κοινωνικής έρευνας, της ολιστικής προσέγγισης και διαφοροποίησης και της πλαισίωσης. Στις αρχές αυτές

συγκριμενοποιούνται οι οντολογικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές παραδοχές της ποιοτικής έρευνας (Τσιώλης, 2014).

Οι ποιοτικές προσεγγίσεις υλοποιούνται μέσα από μία διαλεκτική διαδικασία όπου α) το πρόβλημα και το πλαίσιο αναφοράς της έρευνας δεν είναι αυστηρά προκαθορισμένο, β) επιχειρείται μια αρχική ανίχνευση και συλλογή δεδομένων, η οποία καθοδηγεί τη συγκεκριμενοποίηση του πλαισίου αναφοράς της έρευνας, γ) η πορεία της έρευνας καθορίζεται και επανακαθορίζεται, καθώς εξελίσσεται η συλλογή και η ανάλυση των δεδομένων και δ) τα αποτελέσματα της διαδικασίας διατυπώνονται ως περιγραφές που απορρέουν μέσα από την εξωτερίκευση των νοημάτων, που αποδίδουν τα δρώντα πρόσωπα στο υπό διερεύνηση κοινωνικό φαινόμενο (Μακράκης, 1998).

Ενώ η ποιοτική ερευνητική προσέγγιση προσφέρει εύρος τεχνικών, η παρούσα εργασία εστιάζει στην αφήγηση ιστοριών ως ερευνητικό εργαλείο και συγκεκριμένα στη συνέντευξη αφήγηση ζωής (The life-story interview), μέσω μιας ημιδομημένης συνέντευξης που συνδυάζει προκαθορισμένες ερωτήσεις και δυνατότητα επέκτασης και όπου ο ερωτώμενος ανακαλεί μνήμες και βιώματα σχετικά με το ΜΜ. Η αφήγηση ιστοριών είναι στη φύση του ανθρώπου και η σύνδεση του με τις ρίζες του. Στις παραδοσιακές κοινότητες του παρελθόντος οι ιστορίες κρατούν κεντρικό ρόλο στις ζωές των ανθρώπων, εμπεριέχουν αξίες, λειτουργούν σαν μαθήματα ζωής ενώ συνάμα αναπαριστούν επί της ουσίας το μοτίβο της ανθρώπινης ζωής. Εντός αυτού του διαρκούς και παγκόσμιου περιεχομένου μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή η σημαντικότητα και η δύναμη της αφήγησης ζωής (life story interview) και του θεμελιώδους χαρακτήρα της μεθόδου εντός της ανθρώπινης φύσης (Atkinson, 2002).

Η ιστορία της βιογραφικής μεθόδου έχει ως αφετηρία την έρευνα των Thomas και Znaniecki (1927) «Ο Πολωνός Χωρικός στην Ευρώπη και στην Αμερική», που πραγματευόταν την μετανάστευση αγροτικών πληθυσμών της Ευρώπης στις βιομηχανοποιημένες μεγαλουπόλεις των Ηνωμένων Πολιτειών. Φιλοσοφικό υπόβαθρο της μελέτης αποτέλεσε το ρεύμα του Πραγματισμού σύμφωνα με το οποίο η κοινωνική πραγματικότητα προσεγγίζεται όχι μόνο αφηρημένα και αφαιρετικά αλλά και στο πεδίο της καθημερινότητας και στον τρόπο ερμηνείας από τους ανθρώπους, ενώ προέβαλε τη διαλεκτική σχέση ατόμου-κοινωνίας. Ο «Πολωνός Χωρικός» αν και λογίζεται πλέον στις κλασικές έρευνες των κοινωνικών επιστημών, η κριτική που ασκήθηκε αφορούσε κύρια αδυναμίες μεθοδολογικού χαρακτήρα όπως της αναβίωσης του δυϊσμού αντικειμενισμού-υποκειμενισμού, την ανίχνευση υποκειμενικότητας και του τρόπου συσχέτισης του ειδικού με το γενικό (Τσιώλης, 2010). Η εξέλιξη της αφήγησης ζωής ως μέθοδος έρευνας αναπτύχθηκε από την προφορική ιστορία (oral history), την ιστορία ζωής (life history) και άλλες εθνογραφικές προσεγγίσεις και προσεγγίσεις πεδίου και ως ερευνητικό εργαλείο εμπλέκεται από τους ερευνητές που κάνουν χρήση της επικοινωνιστικής και της νατουραλιστικής προσέγγισης (Atkinson, 2002). Οι Connelly & Clandinin (1999, όπ. αναφ. στο Cohen, Manion, & Morrison, 2005), περιλαμβάνουν τις ακόλουθες προσεγγίσεις στην αφηγηματική έρευνα όπως προφορικές ιστορίες, χρονικά, φωτογραφίες, κουτιά μνήμης, συνεντεύξεις, περιοδικά, αυτοβιογραφίες, επιστολές, συνομιλίες και έγγραφα.

Η συνέντευξη-αφήγηση ζωής αποτελεί μία ποιοτική ερευνητική μέθοδο για τη συγκέντρωση πληροφοριών για τη ζωή ενός ατόμου υπό μία υποκειμενική έννοια, μεταφέρεται διαμέσου των επιστημονικών κλάδων ενώ μπορεί να σταθεί ως μέθοδος για τη μελέτη της ζωής ως σύνολο και ως τρόπος εξουχιστικής μελέτης της ζωής ενός ατόμου (Atkinson, 2002). Ο ορισμός που παραθέτει το Sage Dictionary of Social Research Methods (Jupp & Sage Publication, 2006), είναι πως «η συνέντευξη,

"αφήγηση ζωής" (ή αφηγηματική συνέντευξη), είναι μία προσέγγιση που χρησιμοποιεί μιας μορφής ατομική συνέντευξη η οποία κατευθύνεται προς την τεκμηρίωση της ζωής του ατόμου ή μια πτυχή αυτής που έχει αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια της ζωής του».

Το εργαλείο «Οδηγός συνέντευξης για το MM» δομήθηκε σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, το γενικό σκοπό της μελέτης, τους επιμέρους στόχους της έρευνας και πραγματοποιήθηκε πιλοτική εφαρμογή για τη βελτίωση ή/και διόρθωση του. Το πλαίσιο στο οποίο σχεδιάστηκαν, διεξήχθησαν και επεξεργάστηκαν οι ημιδομημένες συνεντεύξεις – αφηγήσεις ζωής διαρθρώθηκαν σε δύο μέρη. Στο α' μέρος περιλαμβάνεται η διαδικασία της προετοιμασίας για το στάδιο της διεξαγωγής της ημιδομημένης συνέντευξης – αφήγησης ζωής καθώς και η διαδικασία της διεξαγωγής (Alheit, 1997 · Atkinson, 2002 · Τσιώλης, 2014), ενώ το β' μέρος επικεντρώνεται στην κωδικοποίηση, ανάλυση και παρουσίαση των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν στο πρώτο στάδιο σύμφωνα με την εργαλειοθήκη των Makrakis & Kostoulas-Makrakis (2017).

Αποτελέσματα

Πραγματοποιήθηκαν επανειλημμένες επισκέψεις στην περιοχή μελέτης και διεξήχθησαν έντεκα (11) συνεντεύξεις σε κατοίκους της περιοχής του MM, από τις οποίες οι εννέα (9) ηχογραφήθηκαν, ενώ σε δύο (2) ζητήθηκε να μην πραγματοποιηθεί η ηχογράφηση της συνέντευξης και έτσι ο ερευνητής κρατούσε γραπτές σημειώσεις ενώ σε άμεσο χρόνο προχώρησε στην αποδελτίωση των συνεντεύξεων ώστε να υπάρξει όσο το δυνατόν μικρότερη απώλεια πληροφορίας. Σε μία (1) από τις συνεντεύξεις οι συνεντευξιαζόμενοι αποτελούσαν μια ομάδα από τρία άτομα που συζητούν με τον ερευνητή σχετικά με την περιοχή μελέτης, ενώ υπάρχει η παρέμβαση και από τέταρτο άτομο χωρίς όμως να αποκλίνει από τον άξονα της συζήτησης, αντίθετα θεωρείται πως συνεισφέρει εποικοδομητικά σε αυτή. Η δεδομένη συνέντευξη-συζήτηση δεν θεωρείται πως παρεκκλίνει μεθοδολογικά, καθώς στον αρχικό σχεδιασμό είχαν προβλεφτεί τέτοιου είδους καταστάσεις, στο πλαίσιο της ανοιχτότητας και της διαφοροποίησης της διαδικασίας και της μη αυστηρά προκαθορισμένης τυπολογίας, οι οποίες είχαν αποφασιστεί να επιτραπούν στο βαθμό που δεν ήταν δυνατό να αποφευχθούν, ενώ παράλληλα προσέφεραν πολύτιμα δεδομένα. Οι συνεντεύξεις και συζητήσεις μεταγράφηκαν σε γραπτό κείμενο, πραγματοποιήθηκε η αρχική ανάγνωση για την οικειοποίηση με τα δεδομένα, ενώ ακολούθησε η διαδικασία επεξεργασίας τους σύμφωνα με το μεθοδολογικό σχεδιασμό σε δύο κύκλους, με τον πρώτο κύκλο να αποτελεί τη θεματοποίηση και κατηγοριοποίηση των ευρημάτων και το δεύτερο κύκλο να επικεντρώνεται στην αξιοποίηση των ευρημάτων και τη διασύνδεση με τους άξονες της ΒΑ.

Η ανάλυση των δεδομένων πραγματοποιήθηκε σε τρία στάδια, με το πρώτο στάδιο να περιλαμβάνει την ανάλυση και ερμηνεία κάθε ιστορίας ξεχωριστά με επαγωγική προσέγγιση, με «ανοιχτό» επομένως τρόπο, ερμηνεύοντας, κωδικοποιώντας και σημειώνοντας ότι μπορεί να είναι σχετικό και σημαντικό σε κάθε αφήγηση. Στο δεύτερο στάδιο αναγνωρίστηκαν κοινά, επαναλαμβανόμενα ή αναδυόμενα σημεία ανάμεσα στα δεδομένα και το σύνολο των δεδομένων κατηγοριοποιήθηκε. Στο τρίτο στάδιο η ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων από τα δύο πρώτα στάδια μελετάται μέσω ενός εννοιολογικού χάρτη. Στον εννοιολογικό χάρτη οπτικοποιούνται οι συνεπαγωγές ανάμεσα στα δεδομένα, οι θεματικές που δημιουργήθηκαν, οι διαστάσεις του υπό μελέτη φαινομένου καθώς και το ιστορικό/διαχρονικό πλαίσιο και η εξέλιξη του στο παρόν και στο μέλλον.

Τα συμπεράσματα/έννοιες που εξάγονται μετά από τα τρία στάδια ανάλυσης και ερμηνείας των δεδομένων και που αποτελούν και τον πρώτο κύκλο επεξεργασίας αυτών, κατηγοριοποιούνται στις κατηγορίες, *σχέσεις, συναλλαγές, τοπική ιστορία, χρήση, σημεία, φυσικό περιβάλλον, αίσθηση-συναίσθημα*. Οι *σχέσεις* αναφέρονται σε κοινωνικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν στο μονοπάτι μεταξύ των διάφορων ομάδων που το χρησιμοποιούσαν, στην ανάπτυξη του εμπορίου, στη βελτίωση της ζωής, στην επικοινωνία που αναπτύχθηκε μεταξύ των δύο περιοχών λόγω της ύπαρξης του μονοπατιού, στην εμφάνιση νέων κοινωνικών ομάδων και των αλλαγών που φέρουν. Οι *συναλλαγές* αναφέρονται σε οικονομικές συναλλαγές, στην ανάπτυξη του εμπορίου και στα κίνητρα που με τη σειρά τους λειτούργησαν ως μοχλός ανάπτυξης. Η έννοια της *τοπικής ιστορίας* εκτείνεται από τη μυθολογία ως και το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και περιλαμβάνει και θρησκευτικές αναφορές από την αρχαιότητα ως το σήμερα. Η *χρήση* περιλαμβάνει τη συχνότητα, το χρόνο και τα μέσα χρήσης του μονοπατιού και την ιστορική εξέλιξη της κατασκευής και συντήρησης της διαδρομής μέσα στο κοινωνικό, περιβαλλοντικό, οικονομικό και ιστορικό συνεχές. Τα *σημεία* αναφέρονται σε τοπωνύμια και γεωγραφικούς και ιστορικούς χαρακτηρισμούς, πάνω και γύρω από το ΜΜ και έχουν άμεση σχέση με την τοπική ιστορία αλλά και το περιβάλλον της περιοχής. Το *φυσικό περιβάλλον* περιλαμβάνει όλα τα φυσικά στοιχεία της περιοχής έμβια και άβια, την κατάσταση στην οποία βρίσκονται, τις δυνατότητες της περιοχής και την ανάγκη προστασίας. Τέλος, με την έννοια *αίσθηση-συναίσθημα* αναδεικνύονται μνήμες, προθέσεις, η ιστορική και πολιτιστική ταυτότητα, ζητήματα πολιτικής και ανάπτυξης. Στις έννοιες *χρήση* και *φυσικό περιβάλλον* επιπλέον επισημαίνεται η «τουριστική δραστηριότητα» ως θεματική, ενώ στην έννοια *τοπική ιστορία* η θεματική που αναδεικνύεται σχετίζεται με τη «γνώση και διάδοση» της.

Οι έννοιες και οι επιμέρους θεματικές που προέκυψαν από την επεξεργασία των δεδομένων θεωρείται πως συνάδουν σε περιεχόμενο και διαστάσεις με τους πυλώνες/άξονες της ΒΑ και αποτελεί το δεύτερο κύκλο επεξεργασίας των δεδομένων. Η διασύνδεση αυτή γίνεται φανερή στον άξονα «κοινωνία» μέσω των εννοιών *σχέσεις* και *χρήση*, στον άξονα «οικονομία» με τις έννοιες *συναλλαγές* και *χρήση*, στον άξονα «περιβάλλον» με τις έννοιες *φυσικό περιβάλλον, σημεία* και *χρήση* και στον άξονα «πολιτισμός» μέσω των εννοιών *τοπική ιστορία, σημεία* και *χρήση*. Παράλληλα, η θεματική της τουριστικής δραστηριότητας που επισημάνθηκε εντός μέρους των εννοιών και σε σύνδεση με τους άξονες της ΒΑ δίνει πεδίο για την εννοιολόγηση και εφαρμογή του βιώσιμου τουρισμού και τη διαμόρφωση του πλαισίου για την οικονομική διάσταση και τη σύνδεση του πολιτισμού με την οικονομία, την επιχειρηματικότητα, τη χειραφέτηση, την τοπική κοινωνία. Μέσα από τις έννοιες που αναδύονται από τα δεδομένα, γίνεται αναφορά και στο ζήτημα της αιφορικής δικαιοσύνης με τις έξι έννοιες να αντανακλούν ζητήματα δικαιοσύνης στους 4 πυλώνες της ΒΑ καθώς επικροτούν την ολιστική θέαση της περιοχή του ΜΜ, δίνουν αξία και προσοχή σε ανθρώπους και καταστάσεις που δεν ήταν γνωστές ή δεν έλαβαν την προσοχή που τους άξιζε έως τώρα, αναδεικνύουν τα κίνητρα ανάπτυξης μέσω της ηθικής και της πράξης, αλλά και εξέλιξης των εννοιών σε γνώση, ενδυνάμωση και κοινωνική πρακτική. Το τελευταίο μπορεί να προέλθει μέσω μορφών ΒΤ με τις έννοιες να αποτελούν βάση συζήτησης για την ανάπτυξη ενός κώδικα ηθικής (αλλά και πράξης) για την επίσκεψη στο ΜΜ.

Με την ανάδειξη μέσω των αφηγήσεων αυτών και με επαγωγική προσέγγιση των εννοιών και των θεματικών που συνδέονται με τη ΒΑ, αναδεικνύεται το ιστορικό/διαχρονικό πλαίσιο και η εξέλιξη του στο παρόν και το μέλλον και η παιδαγωγική διάσταση μέσω των διαφόρων μορφών μάθησης αλλά και της μελέτης

περίπτωσης της διδασκαλίας της τοπικής ιστορίας με άξονα τη ΒΑ και τους τέσσερις πυλώνες της. Απομένει να καθοριστούν τα επόμενα βήματα «παρέμβασης» στην τοπική κοινότητα, συνεργασίας με φορείς κτλ. και της γενικότερης διαμόρφωσης του πλαισίου για το πρακτικό κομμάτι (οικονομική διάσταση, σύνδεση του πολιτισμού με την οικονομία/την επιχειρηματικότητα, παιδαγωγική/εκπαιδευτική διάσταση που θα βασίζονται στις ΤΠΕ κ.α.).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Atkinson, R. (2002). The life story interview. In J. F. Gubrium & J. A. Holstein (Eds.), *Handbook of interview research* (pp. 121–140). SAGE Publications, Inc.
- Beeler, B. G. (2000). *Opportunities and threats to local sustainable development: Introducing ecotourism to Venado Island, Costa Rica*. Lund University.
- Blanchard, L., & Higgins-Desbiolles, F. (2013). *Peace through Tourism: Promoting Human Security through International Citizenship*. New York, NY: Routledge.
- Broomhall, S., Pitman, T., Majocha, E., & McEwan, J. (2010). Articulating lifelong learning in tourism: dialogue between humanities scholars and travel providers. Canberra: Australian Learning and Teaching Council. Ανακτήθηκε 7 Δεκεμβρίου, 2015, από https://www.academia.edu/2838581/A_classroom_like_no_other_Learning_and_teaching_in_Australian_educational_tourism
- Butcher, J. (2008). Ecotourism as Life Politics. *Journal of Sustainable Tourism*, 16(3), 315. <http://doi.org/10.2167/jost791.0>
- Ceballos- Lascaráin, H. (1996). Tourism, ecotourism and protected areas: The state of nature-based tourism around the world and guidelines for its development. Gland, Switzerland, and Cambridge, UK: IUCN. Ανακτήθηκε 26 Απριλίου, 2015, από <https://portals.iucn.org/library/efiles/html/Tourism/cover.html>
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2005). *Research methods in education* (5th ed.). Taylor & Francis e-Library.
- Evans, A.J. (1909). *Scripta Minoa: The Written Documents of Minoan Crete: with Special Reference to the Archives of Knossos*. Volume I: The Hieroglyphic and Primitive Linear Classes: with an account of the discovery of the pre-Phoenician scripts, their place in the Minoan story and their Mediterranean relatives: with plates, tables and figures in the text. Oxford: Clarendon Press.
- Gupta, Ashok Das (2011), “Does Indigenous Knowledge have anything to deal with Sustainable Development?” Antrocom Online Journal of Anthropology, vol. 7. n. 1: 57-64
- Ives, Christopher A. (2011), “The Effects of Segregated Development Ideologies on the Achievement of Sustainable Development: An Alaskan Case Study”, Brandeis University
- Jamal, T. B. (2004). Virtue Ethics and Sustainable Tourism Pedagogy: Phronesis, Principles and Practice. *Journal of Sustainable Tourism*, 12(6), 530–545. <http://doi.org/10.1080/09669580408667252>
- Jamal, T., Taillon, J., & Dredge, D. (2010). Sustainable Tourism Pedagogy and Student Community Collaboration : Developing Core Literacies and Reflective Practice. *BEST EN Think Tank X Networking for Sustainable Tourism Sustainable*, 158–173. Ανακτήθηκε 29 Δεκεμβρίου 2015, από http://www.besteducationnetwork.org/Papers_Presentations/2663
- Jamal, T., Taillon, J., & Dredge, D. (2011). Sustainable tourism pedagogy and academic-community collaboration: A progressive service-learning approach. *Tourism and Hospitality Research*, 11(2), 133–147. <http://doi.org/10.1057/thr.2011.3>
- Jiang, J. (2008). *Evaluation of the Potential of Ecotourism to Contribute to Local Sustainable Development: A Case Study of Tengtou Village, China*. Massey University, New Zealand.
- Jupp, V., & Sage Publications. (2006). *The Sage dictionary of social research methods*. London: SAGE Publications.
- Kothari, C.R. (2004). *Research Methodology, Methods and Techniques* (2nd ed.). New Age International
- Makrakis, V. (2006). Preparing United Arab Emirates teachers for building a sustainable society. University of Crete: E-Media publications
- Makrakis, V. (2010a). ICT-enabled reorienting teacher education to address sustainable development: A case study. In T. Jimogiannis (Ed.), *Proceedings of the 7th Panhellenic Conference ICT in Education* (pp. 1–8). Korinthos: University of Peloponnese.

- Makrakis, V. (2010b). Strategies to reinforce the role of ICT in teaching and learning for sustainability. in M. Witthaus, K. Candless & R. Lambert (Ed.), *Tomorrow today* (pp. 169–171). Leicester: Tudor Rose & UNESCO.
- Makrakis, V. (2010c). The challenge of WikiQuESD as an environment for constructing knowledge in teaching and learning for sustainable development. *Discourse and Communication for Sustainable Education*, 1(1), 50–57.
- Makrakis, V. (2011). ICT-enabled education for sustainable development: Merging theory with praxis. In M. Youseef & S. A. Anwar (Eds.), *Proceedings of the 4th Annual Conference on e-Learning Excellence in the Middle East – in Search of New Paradigms for Re-engineering Education* (pp. 223-232). Dubai: Hamdan Bin Mohammed e-University.
- Makrakis, V. (2013). A web-based distance learning joint master programme on ICT in education for sustainable development (pp. 1-13). In Lionarakis A. (Ed.). *7th International Conference in Open & Distance Learning. Conference proceedings. Volume 1, Section A*
- Makrakis, V. (2017). Unlocking the potentiality and actuality of ICTs in developing sustainability-justice curricula and society. *Knowledge Cultures*, 5(2), 103–122. <http://doi.org/10.22381/KC5220177>
- Makrakis, V. & Kostoulas-Makrakis, N. (2012). Course Curriculum Design and Development of the M.Sc. Programme in the Field of ICT in Education for Sustainable Development. Στο V. Makrakis & N. Kostoulas-Makrakis (Eds.). *New Technologies , Education for Sustainable Development and Critical Pedagogy*. ICTeESD. University of Crete
- Makrakis, V., & Kostoulas-Makrakis, N. (2014). An instructional-learning model applying problem-based learning enabled by ICTs. In A. Anastasiadis et al. (EDS.), *Proceedings of the 9th Panhellenic Conference on ICTs in Education* (pp. 921-933), 5-7 October, University of Crete
- Makrakis, V., & Kostoulas-Makrakis, N. (2016). Bridging the qualitative–quantitative divide: Experiences from conducting a mixed methods evaluation in the RUCAS programme. *Evaluation and Program Planning*, 54, 144–151. <http://doi.org/10.1016/j.evalprogplan.2015.07.008>
- Makrakis, V., & Kostoulas-Makrakis, N. (2017). A Semi-structured Interview Toolkit.
- Makrakis, V., Gkatzos, D. & Larios, N. (2012). Children’s Rights and Climate Change Education Enabled through a Web-based Learning Environment. In S.A. Anwar (Ed.), *Proceedings of the 5th Conference on eLearning Excellence in the Middle East - Sustainable Innovation in Education*. (pp. 674-687) Hamdan Bin Mohammed e-University, Dubai, UAE.
- Malaika, M. J., & Raswol, L. (2014). Activating heritage tourism in Akre city by applying sustainable ecotourism approaches. *European Scientific Journal*, 2(February), 90–100.
- Moscardo, G. (2015). The Importance of Education for Sustainability in Tourism. In G. Moscardo & P. Benckendorff (Eds.), *Education for Sustainability in Tourism SE - 1* (pp. 1–21). Springer Berlin Heidelberg. http://doi.org/10.1007/978-3-662-47470-9_1
- Nordic World Heritage Foundation. (1999). *Sustainable Tourism and Cultural Heritage*.
- Reid, R. (2014). Place Based Tourism Curriculum : making connections to community. *Collected Essays on Learning and Teaching*, VII(2), 135–141.
- Sigala, M. (2002). The Evolution of Internet Pedagogy: Benefits for Tourism and Hospitality Education. *Journal of Hospitality Leisure Sport and Tourism*, 1(2), 29–45. <http://doi.org/10.3794/johlste.12.4>
- Stark, J. C. (2002). Ethics and ecotourism: Connections and conflicts. *Philosophy & Geography*, 5(1), 101–113. <http://doi.org/10.1080/10903770120116868>
- Stavis, D. (2017). What does the Anthropocene mean for environmental justice? Ανακτήθηκε 2 Αυγούστου 2017, από <http://futureearth.org/blog/2017-jul-21/what-does-anthropocene-mean-environmental-justice>
- Tan, E., & Law, R. (2015). mLearning as a softer visitor management approach for sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 24(1), 1–21. <http://doi.org/10.1080/09669582.2015.1049610>
- Thomas, W. & Znaniecki, Fl. (1927). *The Polish Peasant in Europe and America*. New York : Alfred A. Knopf. Ανακτήθηκε 15 Νοεμβρίου, 2016, από <https://archive.org/details/polishpeasantine01thom>
- UNESCO (2010). *Teaching and learning for a sustainable future. A multimedia teacher education programme*. Ανακτήθηκε 30 Φεβρουαρίου, 2017, από <http://www.unesco.org/education/tlsf/index.html>
- United Nations (2002). *Report of the World Summit on Sustainable Development*. Ανακτήθηκε 6 Σεπτεμβρίου, 2015, από http://www.un.org/jsummit/html/documents/summit_docs/131302_wssd_report_reissued.pdf

- United Nations Conference on Environment & Development (1992). Agenda 21. Ανακτήθηκε 25 Απριλίου, 2015, από <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
- United Nations Environment Programme and World Tourism Organisation (2002). World ecotourism summit – Final report. UNEP and WTO. ISBN: 92-844-0550-5
- United Nations Environment Programme and World Tourism Organisation (2002) The Quebec declaration on ecotourism. UNEP and WTO
- United Nations General Assembly Resolution 65/148. (2010). Global Code of Ethics for Tourism, A/65/436 (20 December 2010). Ανακτήθηκε 30 Μαρτίου, 2015, από http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/65/148
- United Nations General Assembly Resolution 65/173. (2010). Promotion of ecotourism for poverty eradication and environment protection, A/65/440(20 December 2010) Ανακτήθηκε 30 Μαρτίου, 2015, από http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/65/173
- United Nations General Assembly Resolution A/69/L.85 (2015). Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development (12 August 2015). Ανακτήθηκε 19 Σεπτεμβρίου, 2015, από http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/69/L.85&Lang=E
- Vidal, Y. C. (2012). *Ethno-ecotourism: a sustainable development tool to construct governance with the Wayuu people in La Guajira, Colombia*. University of Washington.
- World Commission on Environment and Development (1987). Our common future. Oxford University Press.
- World Travel & Tourism Council. (2015). *WTTC Travel & Tourism Economic Impact 2015 Greece*.
- World Travel & Tourism Council. (2015). *WTTC Travel & Tourism Economic Impact 2015 World*.
- Alheit, P. (1997). Η αφηγηματική συνέντευξη. Μια εισαγωγή. Στο Σ. Παπαϊωάννου, P. Alheit, & H. S. Olesen (Επιμ.), *Κοινωνικός μετασχηματισμός, εκπαίδευση και τοπική κοινωνία*. (pp. 1–12). Ρέθυμνο/Ανώγεια: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κρασανάκης, Α.Γ. (1990). Ελληνική μυθολογία. Κρητικοί Μύθοι. Αθήνα
- Μακράκης, Β. (1998). Απομυθοποιώντας το μεθοδολογικό μονισμό. Στο Γ. Παπαγεωργίου (Εκδ.), *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα* (σελ. 19- 38). Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός
- Μακράκης, Β. (2005). Ζητήματα αξιολόγησης της μαθησιακής αποτελεσματικότητας των τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας, στο Σ. Ρετάλης, *Οι προηγμένες τεχνολογίες του διαδικτύου στην υπηρεσία της μάθησης*, Καστανιώτης
- Παπαναγοπούλου, Χ., & Γούτσος, Χ. (2011). «Γίνομαι πρεσβευτής του τόπου μου»: Σενάριο τοπικής ιστορίας με τη χρήση των ΤΠΕ. Στο Κ. Γλέζου & Ν. Τζιμόπουλος (Επιμ.), *Πρακτικά Εργασιών του Πανελληνίου Συνεδρίου των Εκπαιδευτικών για τις ΤΠΕ «Αξιοποίηση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στη Διδακτική Πράξη»* (σελ. 1–5).
- Πουρκός, Μ. Α., & Δαφέρμος, Μ. (2010). Ποιοτική έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες και θεωρητική και ιστορική οριοθέτηση του πεδίου. Στο Στο Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (σελ. 21–55). Αθήνα: Τόπος.
- Πουτέτσι, Χρ. (2015, Ιούλιος 26). Μηχανή παραγωγής πλούτου η πολιτιστική κληρονομιά. Το Βήμα, σελ. 33.
- Ταμουτσέλη, Κ. (2009). *Εκπαίδευση για βιώσιμο τουρισμό. Εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Τουρισμός και περιβάλλον*. Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Αρχαίων
- Τσιώλης, Γ. (2014). Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Αθήνα: Κριτική Χαλκιαδάκης, Ε.Γ. (2002). Τα δημόσια έργα της Κρητικής Πολιτείας 1898-1913 : Ηράκλειο. Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων
- WWF Ελλάς. (χ.χ.). Οικοτουρισμός.